

ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ПРО РЕАБІЛІТАЦІЮ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ КІНЦЯ 1980-х – ПОЧАТКУ 1990-х РОКІВ

У статті досліджується нормативно-правова база України з питань реабілітації безневинно репресованих громадян у період становлення незалежності держави.

Ключові слова: реабілітація, політичні репресії, демократія, законність.

У 80-90-і роки ХХ ст. в Україні розпочався процес відродження демократії і законності, оновлення державного устрою, відновлення цивільних і політичних прав та свобод громадян. У ці роки видаються закони про реабілітацію осіб, постраждалих під час політичних репресій.

Законодавство передбачало чітку систему органів та етапів процедури по відновленню порушених прав громадян. Державні органи були наділені широкими правами по визначенню кола осіб, яким надавалося право подання заяви про реабілітацію, встановленню юридичної підстави відшкодування збитку, призначенню сум, термінів реалізації права на компенсацію, визначенню обставин, що виключають реалізацію права на відшкодування.

Загалом, реабілітація жертв політичних репресій почалася із засудження репресій, відміни і визнання недійсними актів, відповідно до яких по політичних мотивах були арештовані і перебували в таборах громадяни.

Важливе значення для розкриття теми мають роботи, присвячені масовим політичним репресіям в СРСР. У публікаціях 1990-х років міститься значний емпіричний матеріал, що відображає етнічний, організаційний, статистичний, народногосподарський і інші аспекти політичних репресій. Проте, як правило, ці публікації мають потребу в подальшому смислово-коментарі, а також в історико-правовій інтерпретації. Спроби узагальнення накопиченого емпіричного матеріалу зустрічаються набагато рідше. Останніми роками з'явилися кваліфікаційні роботи, присвячені реабілітації жертв політичних репресій у цілому Е.С. Кузнецова, С.В. Мамічева. Дослідження історії інституту реабілітації громадян, необґрунтовано засуджених і притягнених до кримінальної відповідальності, представлені в роботах А.Г. Петрова, В.І. Антонова, Б.Т. Безлепкина, Л.В. Бійцівської, В.В. Бійцівської, Г.З. Клімової, А.П. Куна, Т. Моськалькової, М.В. Орлової, М.І. Пастухова, І.Л. Петрухіна, М.Ф. Полякової, Ю.І. Стецовського, Т.Т. Таджієва, Е.П. Чорновола і ін. Окремі види і форми реабілітації жертв політичних репресій аналізуються Б.М. Лазаревим, В.П. Поляном, А.Х. Хунаговим, Б.С. Цое¹, Л.Л. Місінкевичем².

Метою статті є дослідження нормативно-правової бази з питань реабілітації безневинно репресованих і депортованих громадян, сформованої наприкінці 1980 – на початку 1990-х років.

Питання реабілітації жертв політичних репресій є хворобливим не лише для всього пострадянського простору, але і для низки країн світу. Наприклад, у Чилі впродовж вже двох десятиліть однією з головних невирішених політичних проблем є розслідування злочинів, здійснених військовою хунтою генерала Піночета і реабілітація тих, хто піддавався політичним репресіям.

Уже більше трьох десятиліть в Іспанії продовжується процес реабілітації громадян, що стали жертвами репресій диктаторського режиму генерала Ф. Франко. Великим вкладом у відновлення порушених прав і чесного імені репресованих громадян став так званий «закон про пам'ять», який був прийнятий іспанським парламентом на початку 2000-х років. Цей закон відновлює права жертв франкізму і включає відміну судових вирішень епохи франкістської диктатури, перепоховання страчених республіканців, опозиціонерів і простих громадян з безіменних братських могил тощо.

Особливо актуальною є реабілітація репресованих громадян для країн колишнього соціалістичного табору.

Реабілітація жертв політичних репресій нерозривно пов'язана з розвитком правової держави, громадянського суспільства, демократизацією суспільних процесів і обсягом свободи суспільства. Так, Україна, Російська Федерація, Киргизька Республіка, Республіка Казахстан і деякі інші країни СНД виправляючи помилки минулого, відновлюючи права і свободи репресованих громадян прийняли закони про реабілітацію. Слід відмітити, що не всі держави пострадянського простору зробили такий крок. Деякі з них навіть не збираються проводити реабілітацію жертв державного терору.

Серед перших реабілітаційних законодавчих актів початку 90-х років слід виділити Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» та Закон Російської Федерації «Про реабілітацію жертв політичних репресій», постанову Республіки Білорусь «Про порядок реабілітації жертв політичних репресій 1920-1980-х років в Республіці Білорусь», Закон Республіки Молдова «Про реабілітацію жертв політичних репресій», Закон Республіки Вірменія «Про репресованих осіб», Закон Азербайджанської Республіки «Про виправдання жертв політичних репресій», Закон Грузії «Про визнання громадян Грузії жертвами політичних репресій і про соціальний захист репресованих», Закон Киргизької Республіки «Про права і гарантії реабілітованих громадян, постраждалих в результаті репресій за політичні і релігійні переконання, по соціальних, національних і іншим ознакам», які визначали категорії осіб, що вважаються реабілітованими та відновлюються у втрачених ними соціально-політичних і цивільних правах, військових і спеціальних званнях.

Законодавство про реабілітацію жертв політичних репресій на теренах СНД приймалося відповідно до Декларації Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 р. № 772-І «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильницькому пе-

реселенню, і забезпечення їхніх прав», яка передбачає вжиття необхідних законодавчих заходів для безумовного поновлення прав усіх радянських народів, яких було піддано репресіям та було виселено чи примусово переселено з місць постійного проживання.

Керуючись Декларацією Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 р. і виходячи з політичного й соціального значення повного вирішення всіх питань, пов'язаних з відновленням прав народів, що зазнали необґрунтованих репресій, Верховна Рада СРСР 07.03.1991 р. постановила скасувати акти найвищих органів державної влади СРСР, які послужили основою для протиправного насильницького переселення окремих народів з місць постійного проживання, обмеження прав громадян з числа цих народів, а також незаконної ліквідації деяких національно-державних утворень.

Верховним Радам республік рекомендовано розглянути зазначені питання і прийняти щодо них необхідні рішення, не допускаючи ущемлення прав та законних інтересів громадян, які проживають зараз на відповідних територіях та організувати до кінця 1991 р. практичне поновлення законних прав репресованих народів, включаючи надання відповідних пільг громадянам, а також встановити порядок, розміри та механізм матеріальних компенсацій особам, що безпосередньо зазнали насильницького переселення.

Так, 13 серпня 1990 р. було видано Указ Президента СРСР М. С. Горбачова № 556 «Про відновлення прав всіх жертв політичних репресій 20-50-х років», який визнавав незаконними репресії, що проводилися відносно селян у період колективізації, а також відносно всіх інших громадян по політичних, соціальних, національних, релігійних і інших мотивах в 20-50-х роках, і повністю відновити права цих громадян³.

На виконання Указу Президента СРСР 31 серпня 1990 р. Рада Міністрів СРСР постановою № 871 доручила Міністерству юстиції СРСР, Державному комітету СРСР з праці і соціальних питань, Міністерству фінансів СРСР і Академії наук СРСР за участю Міністерства внутрішніх справ СРСР, Комітету державної безпеки СРСР, Прокуратурі СРСР, Верховному Суду СРСР, ВЦСПС і Раді Міністрів союзних республік підготувати проект законодавчого акту СРСР про порядок відновлення прав громадян, які постраждали від репресій, що проводилися відносно селян у період колективізації, а також стосовно всіх інших громадян по політичним, соціальним, національним, релігійним і іншим мотивам у 20–50-х роках⁴.

Вперше, серед пострадянських республік, в Україні 17 квітня 1991 р. був прийнятий Закон № 962-ХІІ «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», підписаний Головою Верховної Ради України Л. М. Кравчуком⁵. Він ліквідував наслідки беззаконня, допущені з політичних мотивів до громадян України, поновлював їх права, встановлював компенсації за незаконні репресії та пільги реабілітованим.

На підставі постанови Верховної Ради УРСР від 17 квітня 1991 р. «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»⁶ та постанови Кабінету Міністрів

України від 24 червня 1991 р. № 48 «Про заходи щодо реалізації Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» було сформовано при виконкомх комісії, які разом з правоохоронними органами встановлювали факти безпідставності заслання, вислання, направлення на спецпоселення та факти конфіскації й вилучення майна. Цією ж постановою було затверджено «Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям», «Положення про комісії Рад народних депутатів з питань поновлення прав реабілітованих» та зразок посвідчення про пільги реабілітованих⁷.

15 травня 1992 року було прийнято Закон України № 2353-ХІІ «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», що розширив коло осіб, які підпадають під дію закону та надав Верховному Суду України повноваження щодо перегляду в порядку нагляду і за нововиявленими обставинами кримінальних справ, розглянутих Верховними Судидами Української РСР, Союзу РСР, військовими трибуналами та позасудовими органами, в тому числі за межами територій колишнього Радянського Союзу, щодо осіб, які на момент застосування репресій були громадянами України⁸. Також, були внесені зміни і до постанови Кабінету Міністрів України від 24 червня 1991 р. № 48.

З метою посилення соціального захисту колишніх репресованих 14 травня 2001 року був підписаний Президентом України Л. Д. Кучмою Указ № 307/2001 «Про заходи щодо державної підтримки колишніх політичних в'язнів і репресованих», яким доручалося уряду подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», передбачивши, зокрема, визначення статусу колишніх малолітніх політичних в'язнів та гарантії їх соціального захисту; ужити заходів щодо надання реабілітованим особам, які стали інвалідами внаслідок репресій або є пенсіонерами, пільгових путівок для санаторно-курортного лікування та відпочинку і безоплатного забезпечення таких осіб автомобілями класу ЗАЗ-968М за наявності відповідних медичних показників; вирішити питання про виплату реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям грошової компенсації та відшкодування вартості конфіскованого майна у передбачених законом розмірах⁹.

Слід зауважити, що вищезазначений Указ Президента не був виконаний, так як поданий Кабінетом Міністрів України проект Закону України про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» № 3643 від 18 червня 2003 р. був відкликаний з Верховної ради 8 лютого 2005 р.

Загалом, зміни до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» були прийняті двічі лише у 1992 р. У наступні ж роки проблеми соціального захисту колишніх політичних в'язнів і репресованих реалізовували через Укази Президента України. Так, 11 липня

2005 р. з метою поліпшення соціального та правового захисту колишніх політичних в'язнів, репресованих та громадських організацій, що займаються захистом їх інтересів та вивченням проблем політичних репресій і голодоморів, Президент України підписав Указ № 1088/2005 «Про заходи щодо посилення державної підтримки колишніх політичних в'язнів, репресованих та їх громадських організацій», яким зобов'язав Кабінет Міністрів України вжити додаткових заходів для розв'язання проблем колишніх репресованих¹⁰.

Однак, у зв'язку з складною політичною ситуацією в країні, Указ № 1088/2005 було виконано частково лише Міністерством Охорони здоров'я України, яке 22 грудня 2005 р. видало наказ № 746 «Про заходи щодо поліпшення медичної допомоги колишнім політичним в'язням і репресованим»¹¹.

Уже наступного року Кабінет Міністрів України своїм розпорядженням від 24 червня 2006 р. № 350-р затверджує план заходів щодо посилення соціального захисту колишніх політичних в'язнів і репресованих та членів їх сімей на 2006-2011 роки¹².

З метою подальшого сприяння реалізації колишніми політичними в'язнями і репресованими своїх прав і свобод 3 лютого 2010 р. Президент України підписує Указ № 91/2010 «Про додаткові заходи щодо державної підтримки колишніх політичних в'язнів і репресованих та їх громадських організацій», яким зобов'язує Кабінету Міністрів України проаналізувати стан додержання законодавства щодо реабілітації, державної підтримки колишніх політичних в'язнів і репресованих та вжити додаткових заходів для забезпечення безумовного його виконання; забезпечити розроблення в установленому порядку проекту загальнодержавної програми соціального захисту колишніх політичних в'язнів і репресованих, членів їхніх сімей на 2010-2015 роки та внести в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України відповідний законопроект¹³.

Отже, Україна на законодавчому рівні засуджувала репресії і відмежовувалася від терористичних методів керівництва суспільством, проголошувала намір неухильно добиватись відновлення справедливості, усунення наслідків свавілля і порушень громадянських прав, прагнула забезпечити посильну на цей час компенсацію матеріальної і моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями, реабілітованим та їх сім'ям, та гарантувала народу України, що подібне ніколи не повториться, що права людини і законність будуть свято додержуватись.

Примітки

1. Петров А. Г. Реабилитация жертв политических репрессий: Историко-правовой анализ : автореф. дис. на соискание ученой степени доктор. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; История учений о праве и государстве» / Александр Геннадьевич Петров. – Нижний Новгород, 2006. – С. 5.
2. Місінкевич Л.Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні / Л. Л. Місінкевич. – Київ; Хмельницький, 2009. – 425 с.

3. Правда – 1990 – 14 августа // Ведомости Верховного Совета СССР. -1990. – № 34. – Ст. 647.
4. Катков Н.Ф. Восстановление исторической правды и справедливости / Н.Ф. Катков // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 9. – С. 89.
5. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні : Закон України [від 17 квітня 1991 р.] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 22. – Ст. 262.
6. Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» : Постанови Верховної Ради УРСР [від 17 квітня 1991 р.] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 26. – Ст. 263.
7. Про заходи щодо реалізації Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» : Постанова Кабінету Міністрів України [від 24 червня 1991 р. №48] // Урядовий кур'єр. – 1991 (№14-15.)
8. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 32. – Ст. 456.
9. Про заходи щодо державної підтримки колишніх політичних в'язнів і репресованих : Указ Президента України [від 14.05.2001 р.] // Офіційний вісник Президента України. – 2001. – № 20. – С. 34. – Ст. 834.
10. Про заходи щодо посилення державної підтримки колишніх політичних в'язнів, репресованих та їх громадських організацій : Указ Президента України [від 11 липня 2005 року № 1088/2005] // Урядовий кур'єр. – 2005. – 20 липня (№ 132).
11. Поточний архів управління охорони здоров'я Хмельницької обласної державної адміністрації. Відділ лікувально-профілактичної допомоги. – Спр. 5. – Арк. 18.
12. Про затвердження плану заходів щодо посилення соціального захисту колишніх політичних в'язнів і репресованих та членів їх сімей на 2006-2011 роки. : Розпорядження Кабінету Міністрів України [від 24 червня 2006 р. № 350-р] // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://base.garant.ru / 1 0 2 00365/> <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/350-2006-%D1%80>.
13. Про додаткові заходи щодо державної підтримки колишніх політичних в'язнів і репресованих та їх громадських організацій : Указ Президента України [від 3 лютого 2010 р. № 91/2010] // Офіційний вісник Президента України. – 2010. – № 7. – С. 19. – Ст. 164.

Summary

In the article probed normatively legal base of Ukraine on questions the rehabilitation of the innocently subjected to repression citizens, in the period of becoming of independence of the state.

Key words: *rehabilitation, political repressions, democracy, legality.*

Одержано 28 лютого 2013 р.